

**АЛҒАШҚЫ КЕҢЕС
ӨКІМЕТІ КЕЗЕҢІНДЕГІ
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ
ИСЛАМ ДІНІ
ЖАҒДАЙЫ
(1920 – 1930)**

Кіріспе

Геосаясаттағы өзгерістер мен соңғы он жылдықтағы әлемдегі жаһандану үрдістері исламның әлемдегі рөліне басқаша қарауға мәжбүр етуде. Ислам әлемдік саясатта ерекше факторға айналууда. Орталық Азияда бұл діндегі фундаментализмнің күшеюі және оның бірқатар мұсылман елдеріне ықпалының артуы исламды зерттеудің де өзектілігін негіздейді.

1920-1930 жылдар аралығындағы еліміздегі дін басылары мен дінге сенушілердің жаппай қуғындалуы, ғылыми атеизмнің идеологиялық үстемдігінің нық орнауы халық арасындағы дінге сенушілікке, шынайы құлшылыққа шек қоя алмады. Тіпті кеңестік тарихтың ақтандақтарға толы қай кезеңдерінде де, дәстүрлі ислам мен оны ұстанушылар түрлі сын-қатерлерді, нәубетті күндерді бастан өткерсе де ислам діні өзінің өміршеңдігін сақтап қалды, ел ішіндегі өзінің рухани қажеттілігінен бір сәтке де ажырамағандығын көрсету арқылы ислам дінінің әр кезеңде өзінің қоғамдық сана формасы және рухани күш ретіндегі рөлін көрсету заман талабы деп айтуға болады.

Қарастырылып отырған жұмыстың мақсаты Кеңес өкіметінің алғашқы он жылындағы Қазақстандағы ислам дінінің даму тарихы мен сол кезеңдегі дін мәселесіне сараптама беру. Қойылған мақсатқа жету барысында тарихи үрдістердің себеп салдар байланысын анықтауға бағытталған тарихилық әдіске басымдылық берілді. Сонымен қоса исламның қарастырылып отырған кезеңіндегі діндарлыққа баға беру үшін салыстыру, индукция және сараптау әдістері қолданылса, зерттеудің тұжырымын жасауда автор жалпы философиялық әдіске жүгінді.

Қарастырылып отырған мәселе бойынша зерттеулер өте аз, себебі Кеңес заманының атеистік саясаты жалпы дінді тарихи тұрғыда зерттеуге мүмкіндік бермеді, ал шет ел ғалымдарына Қазақстан аймағы келулеріне мүлде есік жабық болғаны белгілі. Әйтсе де зерттеу барысында аз болса да исламның Орта Азиядағы жағдайын зерттеген ғалымдардың тұжырымдарына (Paksoy H.B. Nationality or religion? Views of Central Asia Islam, A Bennigsen and S Wimbush, as above, pp222-223. Вагабов М.В. Ислам и семья. – Москва: Наука, 1980; Dave Crouch, The Bolsheviks and Islam, 6th April 2006; Yemelianova, G 2014, 'Is-

lam, national identity and politics in contemporary Kazakhstan' Asian Ethnicity, vol online, pp. 286-301.) және тәуелсіздік алғаннан кейінгі исламды ғылыми тұрғыда зерттеуге бет бұрған отандық ғалымдардың (Дербісәлі Ә., Құдайбергенов Б., Әмірғазин С., Оңғаров Е., Мухтарова Г.Д., Әбді-рәсілқызы А.) еңбектеріне сілтеме жасалды.

Негізгі бөлім

Кеңестік ғылым ислам дінін зерттеп-зерделеуді үш кезеңге бөліп қарастырады. Жалпы 1940 жылдарға дейінгі кезеңде кеңестік ғылымның іргетасы қаланып бітті десек те, діни таным тұрғысынан келгенде атеистік саясат дінді «халықты улайтын апиын» деген ұстанымынан бір танбай, осы бағыттағы кешенді үгіт-насихат жұмыстарын жандандыра түсті.

1906 жылы Верныйда Түркістан өлкесі мұсылмандарының 1-ші құрылтайы өтіп, оған елімізден 100-ге тарта делегаттар қатысып, онда Ресей мұсылмандарының діни-рухани мәселелерімен айналысатын діни бас басқармасын құру, діни қызметкерлерін халықтың өзі сайлауына мүмкіндік беру, вакуфтер ашу, мешіттер салу, діни мектептер мен медреселерді реформалау секілді қадау-қадау мәселелер талқыға салынған болатын [1]. Бұл түйінді мәселелер өз шешімін таппай, 1917 жылы өткен жалпы қазақ съезінде де қазақ-қырғыз облыстарының автономиясына «Алаш» атауын беруден бөлек, заң алдындағы діндердің бірдейлігі, дін оқуларын насихаттауға шектеу қоймау, Қазақстанда жеке муфтият құру мәселелері бой көтерді.

Большевиктер революциясынан кейін, Шығыс институты біртіндеп большевиктеніп, КСРО Ғылым академиясына тіркеледі. 1920 және 1950 жылдардың арасында бірнеше рет қайта құрылып отырды. Большевиктер саясатының әсері оң және сол жақ арасындағы ислам қозғалысын бөлу болды [2].

Патшалқ режим кезінде Ресейлік жаулау, отарлау, экономикалық қанау, саяси кемсітушілік және орыстандыруға қарсы деп «исламды» айыптады, ал Кеңестік өкімет исламды халықты отарлауға, мойынсұнуға мәжбүрлейді деп «исламға» айып тақты [3]. «Пан-исламизмді» сылтауратып орталық, өз саясатын жүзеге асырып, Ислам қозғалысының жолын кесу жүргізді, оны қазір «исламдық фундаментализм» ретінде танимыз [4]. Тарихшылар мұсылман көшбасшыларының көпшілігі жұмысшылар мемлекет үшін шартты қолдау білдірді деп есептейді [5].

1917 жылы өткен Түркістан және қазақ мұсылмандарының съезінде «Мұсылман одағы» партиясы құрылып, онда ислам мемлекеттік дін ретінде бірауыздан мақұлданғанымен, ол отаршылдар тарапынан толассыз қуғынға ұшырады. Әйтсе де алғашында дінге деген көзқарасының дұрыс екендігін дәлелдеуге тырысып баққан кедейлер өкіметі 1917 жылы қарашада қабылданған «Ресей және Шығыс еңбектенуші мұсылмандарға» деп аталатын РСФСР халық комиссарлар кеңесі жолдауында: «... осы бастан бастап сіздердің салт-дәстүр, наным сенімдеріңізге қол сұғылмайды, ұлттық және мәдени ұйымдарыңыз өз қызметін еркін жүзеге асырады. Өздеріңіздің ұлттық өмірлеріңізді азат әрі кедергісіз жүзеге асырыңыздар», [6] – деп атап көрсеткенімен, сөз бен істің арасындағы алшақтық аз жылдан соң-ақ байқала бастады. Айталық алғашқыда, яғни 1920 жылы дәл осы кеңес халық комиссарларының декретімен халықтық салт-дәстүрлерімізге тыйым салынып «қалыңмал беру», «құн төлеу» секілді тамаша жөн-жоралғыларымыз «Әйел теңдігі» дейтін саясаттың әсерінен келмеске кетті. Бұл мәселені сол дәуірдің ғылымы саналатын кез келген еңбектен табуға болады. Исламның ең қастерлі құндылығы іспетті отбасы дәстүрін, қазақтың көне заманнан келе жатқан отбасы институтының қоғамдағы ерекше рөлін бір күнде жоққа шығарып, «жаңалық» ашқандардың дені ұлтымызды ұлттық тінінен ажыратып, тектілігімізден бездіріп, «тұлыпқа мөңіретіп» қоюды мұрат тұтқаны анық-ақ. Мәселен, солардың бірі деуге әбден-ақ болатын М. Вагабов «Ислам және отбасы» еңбегінің «КСРО-дағы социализмнің жеңісі және исламдық отбасылық неке қарым-қатынастарын өзгертудің негізі» деп аталатын тарауында былай дейді:

«... Ұлы көсеміміз В.И. Ленин атап көрсеткендей, әйел теңдігін толық қамтамасыз етіп алмай, пролетарият толыққанды еркіндік ала алмайды, тіпті онсыз революцияның жеңісі де жеміссіз болады. Жалпы төңкерістің сәтті өтуі оған деген әйелдердің белсенділігінің қандай болатындығымен тікелей байланысты... ал шығыс әйелдерінің жаңа отбасылық қарым-қатынастар үдерісіндегі басты кедергісі – ислам» [7]. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады, ал жоғарыдағы мәселеге қайта оралар болсақ, 1921 жылдан ишандар, имамдар, билер, хазіреттер, мүфтилер мен дін басқармасының мүшелері сайлауға қатысу құқығынан біржола айырылды.

Ал 1926 жылдан бастап оларға қарсы қысым бұдан да әрі күшейіп, «еңбекші табының жауына» айналғандар саяси «қызыл террордың» құрбанына айналып, жаппай жазалау белең ала бастады. Бұл қанды қырғын 1943 жылдарға таяғанда сәл ғана бәсеңсіп, Сталиннің рұқсатымен Ташкентте Орта Азия мен Қазақстан мұсылмандарының құрылтайы өтіп, оған Алматы қаласының имамы Абду Әл-Ғаффар Шамсутдинов қатысты. Одан кейінгі жылдары бұл міндетті Сәдуақас Ғылмани, Жақия қажы Бейсенбайұлы, Рәтбек қажы Нысанбайұлылар абыроймен атқарды.

Ал біз қарастырып отырған кеңестік алғашқы кезеңдегі еліміздегі діни ахуалға қоғам қайраткерлері, ұлт зиялылары қандай баға берді дегенге келсек, мұнда да пікір қайшылығына, қызыл цензура ықпалына тап боламыз. Кеңестік кезеңнің жетістіктерін насихаттаушылар ежелден әлеуметке өз ықпалын жүргізіп келе жатқан, татулық пен бірліктің символына айналған ата дінімізге ашықтан-ашық қарсы шықса, А. Байтұрсынов, Т. Рысқұлов секілді ұлт зиялылары биік мінбелерден ел сөзін сөйлеп, дәстүрлі исламды қорғап қалуға барын салды, ислам түсінігін біржақты түсініп отырған коммунистік билікті айыптай сөйледі. Ал осы ел мүддесі жолында, Алаш мұраты жолында өз мүддесін тәрк еткен ұлтымыздың тәуменді тұлғаларына уақыт өте келе «панисламист», «пантүркист» деген дәлелсіз айыптаулар тағылып, олардың нақақтан-нақақ жазалауға ұшырағаны да баршамызға белгілі.

Бұл турасында бір ғана М. Шоқайдың еңбектерінен көптеген қисынды дәлелдерді алға тартуға болады. Мәселен ол 1920 жылдары баспа бетін көрген «Кеңес үкіметінің қол астындағы Түркістан» (Пролетариат диктатурасына сипаттама) еңбегінде большевиктердің экономикалық саясатын қатаң сынға алса, 1934 жылы «Яш Түркістан» журналында жарияланған айтулы мақаласында кеңес кеңістігі мен антикеңестік әдебиеттерде көптеп кездесетін «пантүркист», «панисламист» ұғымдарының Түркістан қайраткерлеріне еш қатысы жоқтығын айта келе, өздерінің бұл қадамға өз халқының құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету мен ұлттық құндылықтарын сақтау үшін ғана барып отырғандығын ашына айтқан болатын-ды [8].

Қарапайым адамдар ескі салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарын сақтағаны байқалады және де олар мұсылман заңдарына ерген. Адамдар қатаң ислам тәжірибесін сақтаған діндар мұсылмандар болды, тіпті дүниежүзілік соғыс кезінде ислам пәндер бойынша әңгіме, өлеңдер оқыған [9]

Әрине исламды шығыс халықтарының басты құндылығы ретінде атап көрсетіп, жергілікті мұсылман жұртшылығы мен кеңес үкіметі арасындағы қарым-қатынас қайшылықтарын батыл сынға алған азат ойлы қайраткердің орынды пікірлері, орнықты ойлары кеңес тарихнамасынан сырт қалғаны, кезінде қағажу көргені айдан анық. Ал керісінше ұлттық болмысымыздан, өзіндік ерекшелігімізден хабары аз Л. Климович, В. Дитяткина, Н. Николаева, К. Васильевский, К. Аезов, П. Варламов, Ф. Олещук секілді т.б. көптеген авторлар мұсылман дін қайраткерлерінің «төңкеріске қарсы» ұстанымдарын тәптіштеп жазып, болашақ ұрпақты түп қазығы – исламнан алшақтатуға тырысып-ақ бақты. Діни мерекелер мен дәстүрлі исламның басты құндылықтарын құбыжық етіп көрсету үрдісі де барынша етек алды. Тіпті ғалымдар Б. Құдайбергенов пен С. Әмірғазиннің пайымдауларына, К. Маркстің өзінің дінге қарсы тұжырымдары оның дінді саяси реакцияға балап, саяси күрес барысындағы көзқарастарының нәтижесінде қалыптасыпты. Оны былай қойғанда В.И. Лениннің де атеизмі ғылыми тұжырымдамалардан гөрі эмоциялық тербелістерге толы болғанға ұқсайды. Және де ол дінді үстем таптың саяси басқарудағы епті құралы деп түсініпті [10].

Біздіңше кеңестік кезеңге қарағанда патшалық Ресей дәуірінде ислам дініне деген көзқараста біршама еркіндік болды. Мәселен, мұсылманшылықтың бес парызының бірі саналатын қажылық парызын өтеуге ниет білдірушілерге де айтарлықтай шектеу қойылмады. Сондай-ақ XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы қажылықтың дамуына мұсылман мәдени орталықтарында жарық көрген діни кітаптардың ел арасына кеңінен таралуы да өзінің оң ықпалын тигізді деп айта аламыз.

Айталық, Н. Лыкашиннің «К статистике паломничества в Мекку» атты мақаласындағы мәліметтер бойынша, тек Шымкент уезінен 1901 жылы 188, Шу ауданынан 126 адам, соның ішінде Қаратау өңірінен 20 адам қажылыққа барыпты. Бұл үрдіс бірінші дүниежүзілік соғыстың алдында күшейе түсіп, 1913 жылы тек Түркістаннан қажылыққа баратын татар, қазақ, сарттардың саны бір жылда 50 000 адамға жеткен екен [11].

Әйткенмен патшалық отарлау саясаты татар молдалары арқылы қазақтарға діни білім бере отырып, оларды бағынышты, бодан етуді көздеді. Нәтижесінде А. Әбдірәсілқызының «Қазақстандағы діни білім жүйесі: тарихы,

жай-күйі және өзекті мәселелері» атты зерттеу еңбегінде атап көрсеткеніндей, XIX ғасырдың өн бойында мұсылмандық тәрбиеге негізделген Созақта («Баб ата»), Қызылордада («Қалжан ахун», «Мырзабай ахун»), Талдықорғанда («Мамания»), Алматыда («Қорам»), Таразда («Әбдіқадыр»), Сырымбетте (Айғаным медресесі), Бөкей ордасында («Хисмат»), Оралда («Мутыгия», «Рахибия», «Бузуов»), Жезқазғанда («Дуылғалы»), Торғайда («Тұз»), Ордада («Аққойлы»), Шаянда («Аппақ ишан»), Түркістан, Қарнақта («Халфе», «Шамухамед ишан»), «Молда Хашыр дамолла», «Әбілқайыр қазы»), Ақтөбеде, Ырғызда, Лепсіде, Меркеде, Қостанайда көптеген медреселер бой көтеріпті. Тіпті ғалым бір ғана Ақмола аймағында 1923 жылы 42 медресе қызмет көрсеткенін де атап өтеді [12].

Шынтуайтында «қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болған» ағартушы-демократтарымыздың көбі осынау медреселерден түлеп ұшып, Орынборда, Уфада, Тройцкіде өз білімдерін одан әрі жетілдіріп, жәдидшілік идеяларымен сусындаған болатын. Ал біз әңгіме ауанына айналдырып отырған Кеңес үкіметінің атеистік билігі дәстүрлі дінімізге де, діни білім алуға да басы бүтін бұғау салып, хадисті ғұрпымыздан, сүннетті салтымыздан ажыратуға бел шеше кірісті. Сайып келгенде саяси қуғындаудың неше түрлі құйтырқы әдістерін ойлап тапқан олар ұлт зиялыларымен бірқатарда байлар мен молдаларды, діни сауатты ишандарды, ескіше оқыған ақсақалдарды барынша аңдып бағып, үстеме салық салып, мал-мүлкін тәркілеп, жер аударып, «халық жауы» атандырып, түтіні түзу ұшқан қазақы ауылдардың тоз-тозын шығарды. Осылайша кеңестік құдайсыз дәуір рухани тұлдыр кезең ретінде тарихта қалды.

Бұл атауды жоғарыда айтылған еңбегінде А. Әбдірәсілқызы да орынды көрсетіпті. Біздіңше олар қазақтың ұлттық-діни бірегейлігіне айтарлықтай нұқсан келтіріп қана қоймай, ислам дәстүрі арқылы сан ғасырлардан бері ұрпақ санасына сыналап енген асыл қасиеттеріміздің барлығын да күресінге тастап, ырым-тыйымдарымызды түгелдей теріске шығару арқылы дүмшелену үдерісін жеделдете жүзеге асырып отырды.

Қазақ халқының басына қара бұлт үйірген осынау ауыр кезеңдерде қуғын-сүргін қияметін бастан кешірген дін өкілдері де аз болмады. Себебі кеңестік атеистік билік қоғам қайраткерлерімен бірге ислам жолындағы ғұламаларымызға, имамдарымызға қатты шүйлікті. Ал осы

«Отанына опасыздық жасады» деген жалған айыптың жетегінде кетіп, жазықсыз жапа шеккендердің бірі – Гурьев қаласындағы Ақ мешіттің имамы қызметін атқарған Иманғазиев Мырзағали қазірет болатын. Ол ел ішінде ерекше қасиетімен көзге түсіп, бар болғаны діни ағарту бағытында жұмыс жасағанымен, қазақ даласын үрейге бөлеген «қызыл террордың» қанды шеңгелінен құтыла алмады. Сол бір азапты да ауыр күндерді басынан өткеріп, көзімен көрген қазіреттің ұрпағы Раушан Мырзағалиұлы мерзімді баспасөз бетінде жарық көрген мақаласында зұлмат жылдар зобалаңын былайша толғанып еске алады:

«... Әкем Мырзағали қазірет 1937 жылдың жазында жазықсыз жазалауға ұшырады. Менің түсінгенім, оны «діннен без, халық арасында дінге қарсы үгіт жүргіз, комитетке қолхат бер» деп әурелеп жүр екен. Бірақ, сол мезгілде діннен безіп, комитетке қолхат беріп, жұмыс істеп кеткендер де болған. Солардың бірі Садық молда милицияда жұмыс істеді. Ұлықпан молда мен Шегірғали молдалар тері алатын агент болып кетті.

Ал менің әкем Мырзағали қазіреттен ештеңе шықпайтынын біліп, комитет сыртынан екі тыңшы қойған. 1937 жылдың күзінде Мырзағалидың үйіне Хасан қазірет Жолшыбай қонаққа келеді. Мырзағали қазірет қонағының құрметіне Дәуім, Қосмұхан, Қоңыр, Ғаббас, Қадір, Әбубәкір молдаларды қонаққа шақырады. Осы қонақтық туралы екі тыңшы келесі күні комитетке жеткізеді. Сондағы комитетке айтқандары: «Көзіміз көре алмады, есіктің сыртынан тыңдадық. Жапон-жапон деп шулап жатыр», – дегені екен. [13].

Расында да осы оқиғаның салдарынан көп ұзамай-ақ Мырзағали қазірет бастаған алты молда бірдей тұтқындалып, үкім шығарылып, ату жазасына кесілген. Олай болса, сталиндік қуғын-сүргіннің құрбаны болған Мырзағали қазірет секілді тұлғаларымыздың ғибратты тағдырын әсте ұмыт қалдыруға болмайды деп білеміз. Себебі олардың асыл қасиеттері, ата дінімізге деген айнымас адалдығы, ғибратты ғұмыры кейінгі ұрпақ үшін өшпес өнеге. Сондықтан да олардың жарқын бейнесін ұрпақтар жадында қайта жаңғыртып, ел есінде мәңгі қалдыру азаматтық борышымыз болып қала береді.

Ал бұл шағын мақалада автор діни көзқарасы үшін жазықсыз жазаланған азаматтардың бәрін тізбелеп атап көрсетуді мақсат тұтып отырған жоқ. Десек те жоғарыда айтылған «панисламизмнің» өкілі атанса да, басын бәйгеге

тігіп, жан қиғандардың бел ортасында жүрген, қатал да қатыгез тағдыр кешкен Нәзір Төреқұловты ерекше атап көрсету дұрыс болары сөзсіз. Өйткені ол қоғамдық қызметінің бар сатысында алдымен ұлтына қол ұшын созуды өзінің перзенттік парызы деп білді. Алайда бұл халықшылдық қасиет Қансейіт әбдешұлының айтуынша, сталиндік асыра сілтеушілердің назарынан тыс қалмай, оған «пантүркизм» көсемдерінің бірі деген аса ауыр айып тағылды [14].

Шынында да диверсиялық-террорлық пантүркілік ұйымның белсенді мүшесі ретінде Тұрар Рысқұловпен бірге Кеңес Одағын құлатуға тырысты деген жалған жала оның 1937 жылдың 3 қарашасында «халық жауы» ретінде мерт болуына алып келді. Сондықтан да тәуелсіздікке иек артқан бүгінгі таңда Алаш арыстары ақиқатының ашылмаған қырларын зерттеп-зерделеудің маңызы зор. Бір ақиқаты сол – ұлттық болмысымызбен ғасырлар бойы тұтасып өмір сүрген ислам дінін дінсіз қоғам құрамыз деп жетпіс жыл бойы ұмтылғандар өз тұғырынан тайдыра алған жоқ. Керісінше айтын ашық тойлап, жаназасын жария өткізіп, намазын жасырын оқып, насихатын үзбеген діншіл халқымызбен жағаласып жүргенде Кеңес үкіметінің де күні батты.

Ал біз басты нысан ретінде алып отырған Кеңестік Қазақстанның алғашқы кезеңіндегі ислам діні мәселесі – әлі де тереңірек қарастыруды қажет ететін күрделі тақырып.

Мысалы, сол 1917 жылдардың өзінде-ақ халқымыздың көрнекті тұлғалары қоғамдық-саяси мәселелермен қатар, діни бостандық турасында да өз көзқарастарын тайсалмай білдіріп отырды. Кеңестік керітартпа үкімет те бастапқыда халықтың наным-сенімімен санасатындай сыңай байқатып, «жұмсақ» саясат жүргізгенімен, кейіннен 1920-1940 жылдар аралығында бұл үрдіс жаппай жазалау науқанына ұласып, ұлтымыздың бас көтерер оқыған азаматтарының түгелге жуығын жер жастандырды.

Әйткенмен де осынау 1922-1927 жылдар бедерінде халқымыздың сана-сезімінде, рухани таным-түсінігінде үлкен өзгерістер орын алғанын жоққа шығара алмаймыз. Тіпті кеңестік биліктің 1920-1940 жылдар аралығында ислами құндылықтарымызды жүйелі түрде өшіге күйретуге көшкені соншалық-мұсылмандық діни ұйымдар жаппай жабылып, оның белсенді мүшелерінің бәрі абақтыға қамалып, атылып, жер аударылып кетті. Ол аз десеніз, ежелден имандылықтың бесігіне айналып, ел арасына ізгілік нұрын таратып келген мешіттер қираты-

лып, қорымдардың үстіне құрылыстар салынды. Ал дін өкілдерін заңды, заңсыз түрде қуғындау, сотпен, сотсыз жазалау үдерісі үрей туғызып, жалпыадамзаттық құндылықтар мен құқықтық нормалар аяқасты етілсе де, халықтың діни санасын жою жұмыстары үздіксіз жүріп жатты.

Нәтижесінде «Денеде бір кесек ет бар, ол аман болса дене де аман, ал сырқаттанса дене де сырқат. Ол – жүрек» [15], – деп Ұлық имам Әбу Ханифа айтқандай, жүрегін кірлеткендер көбейген қоғамда хақ дініміз коммунистік утопияның қалқасында қалып қойды. Ал өзінің бай ұлттық өзегінен, тек тамырынан уақытша болса да қол үзіп қалған дәстүрлі дініміз дамудан гөрі дағдарысқа бой алдырғанымен, құдайсыз қоғамда өз құнын жоғалтпаудың жаңа жолын тауып алды. Себебі дәстүрлі ислам замана тезінен қанша теперіш көрсе де, ғасырлар сүзгісінен аман-сау өткен дәстүр-салтымыздың, әдет-ғұрпымыздың, ырым-тыйымымыздың қай-қайсысында болмасын көрініс тауып жатты. Өйткені ол әдет-ғұрпымыздың көпшілігі дәстүрлі исламмен әбден кірігіп кеткендіктен, халқымыз ұзаққа созылған коммунистік идеологияның қатал үстемдігіне қарамай өзінің ұлттық болмысын, ұлттық құндылықтарын, ұлттық «МЕНІН» тынбай іздеумен болды.

«Пенденің тілі бұзылса, адамдар жылайды, ал егер жүрегі бұзылса, періштелер жылайды» [16], – деп Әбу Бәкір Сыддық (р.а.) өсиет еткендей, ділі бұзылған халқымыз атеистік қоғам өз күшіне міне түскен сайын өзін-өзі этникалық тұрғыда танып-білуге талпынып бақты. Бір қуанарлығы – осынау кеңестік биліктің ашық қысымын елемеген халқымыз өзінің озық ұлттық қасиеттерінен көз жазып қалмау үшін жанталаса күрес жүргізді. Осылайша кеңестік дінсіз қоғамның өзінде ислами құндылықтарды жергілікті жерде болса да сақтап қалуға мүдделілік таныту ұлттық мәдениетіміздің иммунитетін күшейте түсті деуге әбден-ақ болатын сияқты.

Негізінен сол кезеңдегі ғылыми, көркем әдебиеттердегі «сана бостандығы», «мұсылман халықтары», «исламдық фактор», «кеңестік ислам» терминдерінің орнын көбіне-көп «халық сенімі», «дүмше молдалар», «исламдық өмір салты» секілді ойдан шығарылған сарказмдар басып отырды. Жалпы кеңестік кезеңдегі исламды кезең-кезеңге бөліп қарастырар болсақ, 1917-1928 жылдар аралығындағы, былайша айтқанда, кеңес үкіметінің іргесі қалана бастаған тұстағы ислам қазақ халқының конфессиялық белсенділігімен, соған орай кеңестік үкіметтің уақытша төзімділік танытуымен тарихта қалды.

Сондай-ақ 1929-1942 жылдарда қазақ халқының рухани сенім бостандығы толықтай шідерленсе, 1943-1960 жылдарда ислам діні кеңес үкіметінің қатаң бақылауына алынды. Соған қарамастан діншілдік халық арасында, өмір тынысында астыртын түрде көрініс тауып, бейресми молдалардың саны күрт өсіп, ауылдық жерлердегі діни рәсімдердің өзі жасырын түрде өткізілетін болды.

Негізінен 1917-1928 жылдардағы кеңес үкіметі тұсындағы ислам діні ахуалын тілге тиек еткенде біз Түркістан (Қоқан) автономиясы, Қазақ автономиясы туралы сөз өрбітпей тұра алмаймыз. Ал бұл өз кезегінде мұсылмандардың большевиктерге жасалған қарсылығы болатын. Дегенмен, азамат соғысының нәтижесінде олардың талап-тілектерінің бәрі ескерусіз қалып, саяси қайраткерлер жазалауға ұшырады. Мәселен, сол тұста Кеңес үкіметінің екіжүзді саясатын тап басып таныған А. Байтұрсынов 1919 жылы жазған мақаласында дәл 1916 жылғы бүліктегідей ауыл қазағының мал-мүлкін тартып алу фактілері әлі де азаймай отырғандығын, тыйыла қоймағандығын ашына айтса, Т. Рысқұлов Түркістан Компартиясының III Өлкелік съезінде жасаған баяндамасында кедейкепшікке қорған болады деп жүрген кеңестік сарбаздардың жергілікті мұсылман жұртшылығының барын талап тонағанымен қоймай, тұрғындарды өлтіріп, өз қылмыстарының ізін жасыруға әрекеттеніп жатқандығын айыптай сөйледі [17]. Ұлт тұлғаларының бұл айыптауларының негізсіз еместігі уақыт өте келе айқын аңғарылып, ел ашаршылыққа ұшырап, халықтың жаңа билікке деген сенімі күн санап сетіней бастады. Сонымен бірге асыра сілтеген шолақ белсенділер де дінге қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу барысында шектен шығып, олардың молдаларды қаралау мен діни рәсімдерден ескіліктің сарқыншағы ретінде бас тартуға шақырған ұсыныс-талаптары қазақ қоғамы тарапынан үнсіз қарсылыққа тап болды. Ал мұсылман халқы бұл бастамаларды құдайдан безгендік деп бағалап, қорытындысында партиялықтар дінге қарсы күрестің тығырыққа тірелгендігін айтып, дабыл қақты.

Жергілікті билік пен коммунистер қанша әрекеттенгенімен, мешіттерде қызыл отау бұрышын ашып, мұсылман үйлерінде ұжымдық оқулар ұйымдастырғанымен, халқымызды жаппай дінсіздендіру жүзеге аса қоймады. Өйткені халықтың сан ғасырлық тарихы бар дәстүрлі дінінен бір сәтте-ақ бас тартуына ешқандай себеп жоқ болатын. Сондай-ақ 1923 жылы Уфа қаласында

Бүкілресейлік мұсылмандар съезінің сәтті өтуі өңір тұрғындарының тұрмыс-тіршілігіне де айтарлықтай ықпалын тигізді. Осынау съезге делегат ретінде қатысып қанаттанып қайтқан қазақ дінбасылары өз өлкесіне оралысымен-ақ съезд өткізуді қолға алды. Бұл кезеңде ауылдарда мешіттер жанынан мектептер ашылғанымен, көптеген күнделікті әкімшілік-шаруашылық мәселелері дәстүрлі ауыл билері тарапынан әділ шешіліп отырды.

Еңбекші халық арасындағы ислам дінінің ықпалын мейлінше әлсірету үшін 1925 жылдан бастап діни ұйымдарды тіркеу тоқтатылды. Осы мақсатта арнайы «Шығыс бөлімі» құрылып, оның қызметкерлері ұлттық республикалардағы діни ұйымдардың қызметін жіті қадағалап, орталыққа ай сайын ақпарат жеткізіп тұрды. Сонымен бірге бұл бөлім 1926 жылдың мамырына жоспарланған мұсылмандардың III съезіне тыңғылықты даярланды. Алайда съезд барысында делегаттар президиумға өздерінің көңілі толмағандығын айқын аңғартып, бұл жиыннан екіұдай сезімде оралды. Өйткені бұл келелі кеңесте жұрт күткен білім беру, рухани сенім бостандығына ерік беру мәселелері талқылаудан тыс қалды. Ал 1928 жылдан басталған байлардың мал-мүлкін тәркілеу, ұжымдастыру, «Кіші қазанды» Қазақстанда жүзеге асыру колхоз тұрғындарын қолдан жасалған ашаршылыққа тап келтірді. Мысалы Түркістан ауданындағы молдалар кеңестік саясаттың кесірінен аштықтың кең етек алып бара жатқандығын айта келе тұрғындарды мұндай үкіметке қарсы тұруға үндеді. Шалқар көтерілісін Илияс ишан бастаса, Сырдария облысындағы толқуды Ақмырза ишан басқарып отырды. Олар конфессиялық бостандықты қайта қалпына келтіріп, мешіттердің халыққа қайтарылуын, халықтық дәстүрлер мен діни рәсімдердің орындалуына шек қоймауды талап етті. ОГПУ-дың мәліметтеріне қарағанда 1929-1931 жылдар аралығында республикамызда ондаған мың адамдар қатысқан 372 бытыраңқы сипаттағы қарулы қайшылықтар, көтерілістер бой көрсетіп, олар аяусыз басып, жаншылып тасталды [18].

Қорытынды

1937 жылы елімізде 101 мешіт пен шіркеудің есігіне қара құлып салынса, 1939 жылы – 125, 1940 жылы 33 мешіт жабылып, 1941 жылға қарай бірде бір ресми тіркелген ғибадат орны қалмады. Діни-рухани өмірімізге тиісінше тұсау салу мен діни сенім бостандығына қарсы

ымырасыз күрес ашу халқымыздың рухани мәдениетіне орны толмас орасан зардабын тигізді. Осының нәтижесінде діни білім беру желісі күрт үзіліп, оған діни әдебиеттердің жойылуы, қазақ әліпбиінің үсті-үстіне ауыстырыла беруі қосылып, исламмен қоса салт-дәстүрімізге де біртіндеп қолданыстан шығып қалу қаупі төнді. Бұл өз кезегінде мәдени құндылықтарымыздың қараусыз қалуына алып келеді.

1920 жылдардың ортасында Вақф институтына тыйым салынды, сондай-ақ ислам білім беру жүйесі бұзылды, тек Оңтүстік Қазақстан облысында заңсыз жұмыс жасау, яғни білім беру бірнеше білім беру топтарына дейін қысқарып, жалғастырылды.

1940 жылы уақытша тыныштық кезінде, Кремль Ташкентте өз орталығымен Орталық Азия және Қазақстан (SADUM) мұсылмандары

діни басқармасының қазақстандық филиалының түрінде «ресми» Исламның шектеулі қалпына келтіруіне мүмкіндік берді [19].

Қорыта келе айтарымыз, біз қарастырып отырған кеңестік кезеңнің алғашқы жылдарындағы ислам діні 1922-1927 жылдары бірқатар ілгерілеушіліктерді де бастан өткерді. Діни орталықпен тығыз қарым-қатынастың орнауы, Бүкілресейлік мұсылмандар съезіне еліміздің өкілдерінің көптеп тартылуы, мешіттер, мектептер мен медреселер санының артуы, діни сенімге саяси құқық беру дінге сенушілердің Құран Кәрімді қазақ тіліне тәржімалауды ұсынуы – бәрі де осы кезеңнің табысы саналады. Дегенмен тақырып бойынша тағы да зерттеулерге, деректеріне сүйене отырып бұл кезеңнің шынайы бет-бейнесін тереңірек ашу мүмкіндігі алдағы күндердің еншісіндегі іс деп білеміз.

Әдебиеттер

- 1 Paksoy H.B., Nationality or religion? Views of Central Asia Islam
- 2 Dave Crouch, The Bolsheviks and Islam, 6th April 2006
- 3 A Bennigsen and S Wimbush, as above, pp222-223; V O Bobrovnikov, as above, p218; M Bennigsen Broxup, as above, p6; A Avtorkhanov, as above, p99.
- 4 The interview was printed in the Leningrad youth newspaper Smena, and reprinted in Komsomolets Uzbekistana, in a "slightly abridged form." See "Islamic Explosion Possible in Central Asia" Munich, February 5, 1990, (RLR/P. Goble).
- 5 A Bennigsen and S Wimbush, as above, pp222-223; V O Bobrovnikov, as above, p218; M Bennigsen Broxup, as above, p6; A Avtorkhanov, as above, p99.
- 6 Оңғаров Е. Қазақ мәдениеті және ислам құндылықтары. – Алматы: «Көкжиек», 2014. 25 б.
- 7 Вагабов М.В. Ислам и семья. – Москва: Наука, 1980. – с 91-96
- 8 Мухтарова Г.Д. Ислам в советском Казахстане (1917-1991 годы). Автореферат. – Уральск, 2007. С 10.
- 9 Нұртазина Н. Даладағы дін дінгектері // Егемен Қазақстан. – 2015. – 10 маусым. – 5 б.
- 10 Құдайбергенов Б., әмірғазин С. Діни мерекелер мен рәсімдердің әлеуметтік мәні. – Алматы: «Қазақ университеттері», 2004. 42 б.
- 11 Қазақстандағы ислам діні: қажылық (XIX-XX ғ. басы) // Материалдар жинағы. Әлімбаев Н. Қазақстандағы қажылық: XIX-XX ғасырдың бас кезеңі. – Алматы: «Баспалар үйі», 2009. – 12 б.
- 12 әбдірәсілқызы А. Дін мен дәстүр. – Алматы: «Баспалар үйі», 2014. – 21 б.
- 13 Мырзағалиұлы Р. Мырзағали қазірет – Алтын Орда // №34 (448) 21-27 тамыз, 2008 ж.
- 14 әбдәзүлі Қ. Алаш перзенті // Егемен Қазақстан. – №3, – 2007.
- 15 Дербісәлі ә. Ұлық имам – имам ағзам әбу Ханифа. – Алматы: «Көкжиек», 2011. – 47 б.
- 16 әбу Бәкір Сыддықтың (р.а.) өсиеттері. Иман. – №2. – 2013. – 30 б.
- 17 Мухтарова Г.Д. Ислам в советском Казахстане (1917-1991 годы). Автореферат. – Уральск, 2007. – 21б.
- 18 Мухтарова Г.Д. Ислам в советском Казахстане (1917-1991 годы). Автореферат. – Уральск, 2007. – 25 б.
- 19 Yemeljanova, G 2014, 'Islam, national identity and politics in contemporary Kazakhstan' Asian Ethnicity, vol online, pp. 286-301.

Referens

- 1 Paksoy H.B., Nationality or religion? Views of Central Asia Islam
- 2 Dave Crouch, The Bolsheviks and Islam, 6th April 2006
- 3 A Bennigsen and S Wimbush, as above, pp222-223; V O Bobrovnikov, as above, p218; M Bennigsen Broxup, as above, p6; A Avtorkhanov, as above, p99.
- 4 The interview was printed in the Leningrad youth newspaper Smena, and reprinted in Komsomolets Uzbekistana, in a "slightly abridged form." See "Islamic Explosion Possible in Central Asia" Munich, February 5, 1990, (RLR/P. Goble).
- 5 A Bennigsen and S Wimbush, as above, pp222-223; V O Bobrovnikov, as above, p218; M Bennigsen Broxup, as above, p6; A Avtorkhanov, as above, p99
- 6 Ongarov E Qazaq madenieti jane islam qundiliqtari.- Almaty: "Kokjiek", 2014.

- 7 Vagabov M.V. Islam i semya. – Moskva: nauka.1980.-s.91-96.
- 8 Muhtarova G.D. Islam v Sovetskom Kazakhstane (1917-1991 gody). Avtoreferat.- Uralsk.2007
- 9 Nurtazina N Daladagy din dingekteri. Egemen Kazakstan – 2015 – 10 mausym – 5 b
- 10 Qudaybergenov B., Amirgazin S. Diny mereler men rasimderdin aleumettik mani.- Almaty: “Qazaq universitetteri” 2004
- 11 Qazaqstandagi islam dini: qajiliq (XIX-XX g. basi)//materialdar jinagi. Alimbay N. Qazaqstandagi qajiliq : (XIX-XX) gasirdin bas kezeni-Almaty: “baspalar uyi”, – 2009
- 12 Abdirasilqizi A. din men dastur.-Almaty: “Baspalar uyi”,2014
- 13 Mirzagaliuli R. Mirzagali Qaziret- Altin orda//№34 (448) 21-27 tamiz, 2008 j.
- 14 Abdezuli Q. Alash perzenti// egemen Qazaqstan №3, 2007j
- 15 Derbisali A. Uliq imam – imam Agzam Abu Hanifa.- Almaty: “Kokjiek”, 2011
- 16 Abu Bakir Siddiqtin (r.a.) Osietteri. iman-№2, 2013j
- 17 Muhtarova G.D. Islam v Sovetskom Kazakhstane (1917-1991 gody). Avtoreferat.- Uralsk.2007. 21b.
- 18 Muhtarova G.D. Islam v Sovetskom Kazakhstane (1917-1991 gody). Avtoreferat.- Uralsk.2007. 25b.
- 19 Yemelianova, G 2014, ‘Islam, national identity and politics in contemporary Kazakhstan’ Asian Ethnicity, vol online, pp. 286-301.